

שעור י: מאי חנוכה

שבת כ"א ע"ב. שבת כ"ד ע"א - ב

בשעור זה נבקש לבחון את מעמדו של חנוכה והיחס בין המועד לבין הדלקת הנרות דרך שתי הסוגיות בפרקנו שאינן עוסקות בהדלקת הנרות: האחת, סוגית "מאי חנוכה", שבה נידון טעמי תקנתו של החג, והשניה, סוגיית אזכורי חנוכה בתפילה ובברכות, שבה נדונה השפעת מצות החנוכה על התפילות והברכות בימי המועד.

עיקרי השעור**חלק ראשון: טעמי החנוכה**

- א. **פתיחה:** מטרת השעור לברר מתוך סוגיות "מאי חנוכה" והזכרת חנוכה בברכות ובתפילות, את משמעויותיו של המועד.
- ב. **נס פך השמן:** ההסבר של הגמרא ל"מאי חנוכה" הוא המקור היחיד בספרות חז"ל המספר את נס פך השמן.
- ג. **נס הישועה:** נוסחי התפילות: "הנרות הללו" ו"על הנסים" מדגישים את ממד הישועה והנצחון במלחמה.
- ד. חנוכת בית חשמונאי: מרכיב חשוב בתאור החנוכה בגמרא ובמדרשים הוא המרכיב של חנוכת המזבח אחרי כיבוש ירושלים בידי החשמונאים.
- ה. **כ"ה בכסלו:** תאריך זה אינו רק התאריך של כיבוש ירושלים וחנוכת המזבח, יש לו גם יסודות קודמים מאז חנוכת בית שני ואף משכן משה.
- ו. **שמונה ימים:** ההסברים לכך שהחג נמשך שמונה ימים במקורות ראשוניים הם: משך חגיגת החנוכה המקורית היה שמונה ימים, החג מוקבל לחג הסוכות, וקיומו של חג קדמון מימי אדם הראשון בתקופת מפנה החורף. נס פך השמן מצדיק בעצם רק שבעה ימים, כי היה שמן ליום אחד.
- ז. **הדלקת הנרות:** ההסבר המקובל במקורות חז"ל למצות נר חנוכה הוא שהחג קשור עם אור, טהרה והודאה על נס. במקור היחיד המזכיר את נס פך השמן, בסוגייתנו, לא נאמר שהדלקת הנרות היא זכר לנס זה.
- ח. **סיכום הטעמים בפירוש מגילת תענית:** הסכוליון, מפרש מגילת תענית, מפרט את הטעמים השונים לאופן קביעתו ופרטי חגיגתו של החנוכה. הטעמים שהוא מונה: חנוכת המזבח, הנצחון במלחמה, והתחלת הדלקת המנורה בשפודים בימי בית חשמונאי.
- ט. **נס פך השמן כסמל למשמעות החג:** לאור כל האמור, יש לפרש את נס פך השמן לא כסיבה לחג החנוכה ומצות הדלקת הנרות, אלא כביטוי הסמלי של כל הטעמים שנמנו בחנוכה. העובדה שסיפור הנס גבר על הטעמים האחרים, קשורה לכוחה של האגדה לשאת על גבה מסרים רעיוניים באופן רבגוני, השווה לכל נפש ולכל דור.

חלק שני: הזכרת חנוכה במשך היום

- י. **חנוכה בברכת המזון:** השאלה אם מזכירים חנוכה בברכת המזון והיכן מזכירים אותה, מורה שחנוכה אינו מועד כמועדי התורה, אלא יום הודיה, ולכן מיקום ההזכרה, אינו ב"עבודה" אלא בהודאה.
- יא. **ראש חודש בברכת המזון:** הדיון על מעמדו של ראש חודש בהקבלה לדיון על חנוכה, מצביע על הזיקה בין שני מועדים אלה, הגם שהאחד הוא מן התורה ויש בו קרבן מוסף. העובדה שבראש חודש אין ביטול מלאכה ואין בו מצוה ייחודית, מעמידה גם אותו כיום שאינו מועד של ממש.
- יב. **חנוכה במוספין:** הגמרא יוצרת הבחנה בין פרטים בסדר היום הנטבעים ישירות ממעלתו וייחודו של המועד, לבין פרטים שאינם קשורים אליו אבל הם חלק מסדר היום הקבוע. הבחנה זו מסייעת להגדיר את טיבם של המרכיבים השונים של היום ומקומם ביחס לחנוכה: תפילה, מוסף, הפטרה, ברכת המזון.
- יג. **תענית והספד:** נקודת המוצא לדיון על חנוכה בגמרא היא הציטוט ממגילת תענית, שבה מודגש ההיבט של מניעת תענית והספד ביום זה. ביטולה של מגילת תענית מעורר דיון בשאלת מעמדם של שני המועדים שלא בטלו – האם הם נשארו בתוקף הקודם, או שמא העובדה שלא בטלו מקנה להם מעמד מיוחד מעיקרא. הם טעונים גם בערך מוסף על פני המועדים האחרים שבמגילה.
- יד. **סיכום: חנוכה כימי הלל והודאה:** העולה מכל הדיון הוא שחנוכה הוא יום מועד, שעניינו העיקרי הוא הלל והודאה על נסי הישועה ושמחת חנוכת הבית. נס פך השמן מסמל את המשמעות הרוחנית של המאורעות הללו ומקנה להם ממד על-היסטורי, כך שגם כשלוני החשמונאים וגם חורבן הבית לא גרמו לביטולו של המועד.

חלק ראשון: טעמי החנוכה

א.פתיחה

עניינה של מצות חנוכה לא זכו למסכת ואף לא לפרק עצמאי בש"ס. הלכות חנוכה שובצו בתוך הפרק שעוסק בדיני הדלקת נר שבת, ודי בכך כדי להראות על המרכזיות של ענין הדלקת הנרות במעמדו של חנוכה. מלבד הדלקת הנרות, אין בחנוכה מצוות היוצרות אפיון מיוחד של היום. שלא כמועדים מן התורה שיש בהם איסור מלאכה, ובשונה אף מפורים, שבו מלבד קריאת מגילה בערב ובבוקר, קיימת גם חובת שמחה, המתפרטת למצוות הסעודה, משלוח מנות ומתנות לאביונים, חנוכה שונה מיום חול רק בסדרי התפילה ובאזכור בברכת המזון, אך לא בצביונו הכללי של היום.

רב הדפים והסוגיות המוקדשים בפרקנו לחנוכה, עוסקים במצות הדלקת הנר בלבד. בשונה ממסכת מגילה העוסקת בהיקף רחב בקריאת המגילה, אך מקדישה מקום גם למצוות היום האחרות, לאגדתא של מגילת אסתר, ולנושאים נוספים שבאו בה "על דרך הגלגול". בשער זה ננסה לבחון את משמעותם של ימי החנוכה, בעקבות שתי הסוגיות שאינן עוסקות ישירות במצות הדלקת הנר. הסוגיה האגדית של "מאי חנוכה" וסוגית אזכור חנוכה בתפילות וברכת המזון.¹

ב. נס פך השמן

אחרי דיון בפרטי מצות הדלקת הנר המשתלשל מדיון בנר של שבת, פותחת הגמרא בבירור מן היסוד, מהי חנוכה:

מאי חנוכה?² דתנו רבנן: בכ"ה בכסליו יומי דחנוכה תמניא אינון, דלא למספד בהון ודלא להתענות בהון. שכשננסו יוונים להיכל טמאו כל השמיים שבהיכל, וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום, בדקו ולא מצאו אלא פך אחד של שמן שהיה מונח בחותמו של כהן גדול, ולא היה בו אלא להדליק יום אחד, נעשה בו נס והדליקו ממנו שמונה ימים. לשנה אחרת קבעום ועשאום ימים טובים בהלל והודאה.³

הקטע המפורסם שלפנינו, מורכב משני מקורות. חלקו הראשון הוא ברייתא שמקורה במגילת תענית. כמו כל הקטעים במגילה, הוא קטע קצר, כתוב ארמית, ואינו מכיל הסבר על המועד אלא רק את ציון זמנו ודין המספד והתענית בו. החלק השני, החל מן המלה "שכשננסו", מתאר את הנס ואת קביעת המועד, כתוב עברית, והוא פירוש למגילה. בעוד שהמגילה עצמה מוכרת כמקור מימי בית שני, הרי שפירושה אינם אחידים ולא ידוע מה מקורם והיכן נוצרו. גם קטע הפירוש שלפנינו אינו ידוע ממקום אחר, ויתכן שהוא נוצר כאן בתלמוד הבבלי, ואינו ציטוט ממקום אחר. אמנם, כתיבתו העברית מטה דווקא לכוון מקור שאינו בבלי.⁴

ההסבר של "מאי חנוכה" כפי שהוא מופיע בגמרא לפנינו, אינו מתייחס כלל למצוות הדלקת הנרות אלא רק לקביעת ימי החנוכה כימים טובים, שאין לספוד ולהתענות בהם. זאת, מפני שהגמרא מתבססת על חנוכה שבמגילת תענית, ומגילת תענית מגדירה את היותם של ימי החנוכה כימים טובים, אך לא כזמן הדלקת הנרות. הפיסוקה המפרטת את טעם החנוכה מסתיימת במלים: "לשנה אחרת קבעום ועשאום ימים טובים בהלל והודאה". בלא להזכיר את תקנת הדלקת הנרות. משמע, שנס פך השמן משמש כאן כסיבה לקביעת חנוכה כיום טוב, ולא כהסבר למצות הדלקת הנר.

¹ שלשה מקורות עיקריים שנשמכתי עליהם בשעור זה ולא הפניתי אליהם בכל פרט אלא רק בנקודות נבחרות: ספרו של פרופ' שפרבר, מנהגי ישראל, כרך ה', המוקדש כולו להלכות חנוכה ומנהגיו. מהדורתה המבוארת של ורד נעם למגילת תענית, ומאמרו של הרב יואל בן נון "יום יסוד היכל ה'..."

² יש מי שמציע לפסק: "מאי חנוכה דתנו רבנן...?", כלומר: מהו עניינו של חנוכה ששנו במסכת תענית שאין מספידים ואין מתענים בו? ועל זה באה התשובה: "שכשננסו יוונים להיכל... בנוסח השאלות: "מאי נס חנוכה".

³ בבלי שבת כ"ב ב'

⁴ כל עניינה של מגילת תענית נדון בהרחבה על ידי ורד נעם, במהדורתה למגילת תענית. וענין החנוכה – בביאורה ליום כ"ה בכסלו וחס חנוכה שם. כל האמור להלן בענין מגילת תענית מבוסס על מחקרה של ורד נעם. סיפור נס פך השמן מופיע אמנם בפירוש המגילה המכונה בפי החוקרים "סכוליון", אך לא בכל הנוסחאות, ונראה שהוא הועתק לשם מן הבבלי. במקורות דרשניים מאוחרים לחנוכה חוזר ומופיע הסיפור הזה, אך כל המקורות הללו מאוחרים לבבלי. לא ידוע על מקור שאינו תלוי בבבלי שמתאר את נס פך השמן.

כידוע, נס פך השמן אינו נזכר כסיבה לחנוכה – לא ליום טוב ולא למצות הדלקת הנר, בשום מקור קדום אחר מלבד התלמוד הבבלי. רבים עמדו על תופעה זו ומשמעותיה, ואף אנו נדון בה כאן, בהקשר עם ביאור סוגית הגמרא והלכות החנוכה.⁵

ג. נס הישועה

הנוסח שנקבע לאמרו בזמן הדלקת הנרות, "הנרות הללו", מצוי כבר במסכת סופרים:

...הנירות האילו אנו מדליקין על הישועות ועל הניסים ועל הנפלאות, אשר עשית לאבותינו על ידי כהניך הקדושים, וכל שמונת ימי חנוכה הנירות האילו קודש, ואין לנו רשות להשתמש בהן אלא לראותן בלבד, כדי להודות שמך על נפלאותיך ועל ניסיך ועל ישועתיך...⁶

נוסח זה שנקבע לאמרו עם הדלקת הנרות, הוא הטעם וה"כונה" של המדליק את הנר. לא מפורט כאן נס פך השמן, אלא ניתנת נוסחה כללית של הודאה "על הניסים ועל הנפלאות". פירוטם של הניסים והנפלאות מופיע במקום אחר בסדרי תפילת המועד: בהודאת "על הניסים", שאותה מוסיפים בברכת ההודאה, בתפילה ובברכת המזון.

בימי מתתיהו בן יוחנן כהן גדול חשמונאי ובניו. כשעמדה מלכות יון הרשעה על עמך ישראל להשכיחם תורתך ולהעבירם מחקי רצונך; ואתה ברחמיך הרבים עמדת להם בעת צרתם. רבת את ריבם. דנת את דינם. נקמת את נקמתם. מסרת גבורים ביד חלשים. ורבים ביד מעטים. וטמאים ביד טהורים. ורשעים ביד צדיקים. וזדים ביד עוסקי תורתך. ולך עשית שם גדול וקדוש בעולמך. ולעמך ישראל עשית תשועה גדולה ופרקן כהיום הזה: ואחר כך באו בניך לדביר ביתך. ופנו את היכלך. וטהרו את מקדשך. והדליקו נרות בחצרות קדשך. וקבעו שמונת ימי חנכה אלו. להודות ולהלל לשמך הגדול:⁷

בחלק הראשון של התפילה, מתואר הנס כנצחון על המעטים על הרבים, ישראל על אויביהם. חלק זה מסתיים במלים: "ולך עשית שם גדול וקדוש בעולמך, ולעמך ישראל עשית תשועה גדולה ופרקן כהיום הזה". זהו החלק המתאר את נפלאות ה'. החלק השני מתאר את חלקם של ישראל, בעקבות ההצלה והפורקן: "אחר כך באו בניך...". גם בחלק הזה לא נזכר במפורש נס פך השמן, אלא רק "טהרו את מקדשך והדליקו נרות בחצרות קדשך"⁸.

ד. חנוכת בית חשמונאי

שמו של החג – חנוכה, אינו מרמז לפך השמן ואף לא לנצחון במלחמה, אלא לחנוכת המקדש. טיהור המקדש מטומאת היוונים, מהוה נקודת ציון מרכזית במפעלם של החשמונאים, ומכאן הביטוי המצוי במדרשים: "חנוכת בית חשמונאי".

את המשמעות הזאת של חנוכה ביאר הרמב"ן בפירושו למדרש בפרשת "בהעלתך את הנרות", ונציגו כאן במלואו:

בהעלתך - למה נסמכה פרשת מנורה לחנכת הנשיאים? לפי שכשראה אהרן חנוכת הנשיאים חלשה דעתו שלא היה עמהם בחנוכה לא הוא ולא שבטו, אמר לו הקב"ה חייך שלך גדולה משלהם, שאתה מדליק ומטיב את הנרות בקר וערב, לשון רש"י ממדרש אגדה.

ולא נתברר לי למה נחמו בהדלקת הנרות, ולא נחמו בקטורת בקר וערב ששבחו בו הכתוב (דברים לג י) ישימו קטורה באפר, ובכל הקרבנות, ובמנחת חביתין, ובעבודת יום הכפורים שאינה כשרה אלא בו, ונכנס לפני ולפנים, ושהוא קדוש ה' עומד בהיכלו לשרתו ולברך בשמו, ושבטו כלו משרתי אלהינו. ועוד מה טעם לחלישות הדעת הזו, והלא קרבנו גדול משל נשיאים, שהקריב בימים ההם קרבנות הרבה כל ימי המלוואים. ואם תאמר שהיו חובה ונצטוו בהם, וחלשה דעתו על שלא

⁵ ראוי לקרוא את הפרק היפה על חנוכה, בספרו של אליעזר שביד, "מחזור הזמנים". שביד מצביע על מתח בין שני קטבים במשמעות של חנוכה, הקוטב של נס פך השמן והקוטב של הנצחון הצבאי והחירות המדינית. שביד טוען, שחז"ל מיעטו בערך הנצחון הצבאי והחירות המדינית והעדיפו להתמקד בנס פך השמן, ובכך משתקפת תפיסה דתית אופיינית לימי החורבן והגלות, שבו העניין של ההנהגה האלקית בהיסטוריה הריאלית של העם הצטמצם, והערך של הרוחניות והנסים גבר. כנגד זה, הוא מראה כיצד עם הצינונות ושיבת העם לארצו, חזרו להדגיש את מימד הנצחון במלחמה. להלן יתבאר, שלמרות שהתאור של שביד אודות הקוטביות של חנוכה נכון, אין לקבל את ה"האשמה" כלפי חז"ל. במקורות חז"ל – מלבד הבבלי – מקומו של נס פך השמן אינו מובלט כלל, וההתמקדות בנס פך השמן שייכת לתקופה מאוחרת יותר. זאת ועוד, חז"ל לא תארו את הנס כנס פך השמן, אלא כנס ההצלה והישועה של עם ישראל. אין בדברי חז"ל יתרון לנס העל-טבעי, שהוא כביכול "נגלה", על פני הנס ה"טבעי", של נצחון המעטים על הרבים במלחמה, שהוא כביכול "נסתר". בעיני חז"ל, גם נס הנצחון הוא מן הנסים הגלויים, כפי שיבואר להלן.

⁶ מסכת סופרים פרק כ הלכה ד'. לנוסחאות השונות של פיסקה זו כפי שנאמרה במהלך הדורות ראו שפרבר, מנהגי ישראל ה', עמ' יט – כד. ר"ד שפרבר רואה בהתקבלותו של נוסח זה עדות לקיומה של גישה הרואה קדושה בנר חנוכה, גישה ארצישראלית שהשתמרה גם במנהג האשכנזי אך אינה מקובלת על הבבלי ולכן גם לא נזכרה בו ובמקורות הגאונים. ועי' על כך בשעורנו הקודם.

⁷ נוסח ההוספה מופיע בנוסחאות שונות בסידורים, לגלגולי הנוסחאות עי' שפרבר, מנהגי ישראל ה', עמ' לא – לב.

⁸ דוק: טהרת המזבח. זכר לדבר במשנת מידות, פ"א מ"ו: מזרחית צפונית בה גנזו בני חשמונאי את אבני המזבח ששקצום מלכי יון

הקריב דבה כמוהם לחנכת המזבח, גם הדלקת הנרות שנחמו בה חובה ונצטוו עליה.⁹ עד כאן מקשה הרמב"ן על לשון האגדה, שלפי הדלקת הנרות היא תנחומין לאהרן על שלא השתתף בקרבנות הנשיאים. לדעת הרמב"ן, אי אפשר לפרש שהכוונה היא להדלקת הנרות הסדירה במשכן, מכיון שאין טעם מדוע זו נתייחדה משאר הקרבנות והעבודות שזכו בהן הכהנים. ועל כן הוא מפרש את המדרש בהקשר אחר, לענין חנוכה:

אבל ענין ההגדה הזו לדרוש רמז מן הפרשה על חנכה של נרות שהיתה בבית שני על ידי אהרן ובניו, רצוני לומר חשמונאי כהן גדול ובניו: ובלשון הזה מצאתיה במגלת סתרים לרבינו נסים שהזכיר האגדה הזו ואמר, ראיתי במדרש כיון שהקריבו שנים עשר שבטים ולא הקריב שבט לוי וכו', אמר לו הקב"ה למשה דבר אל אהרן ואמרת אליו, יש חנכה אחרת שיש בה הדלקת הנרות ואני עושה בה לישראל על ידי בניך נסים ותשועה וחנכה שקרויה על שמם, והיא חנכת בני חשמונאי, ולפיכך הסמיך פרשה זו לפרשת חנכת המזבח עכ"ל:

כלומר, הפיצוי שניתן לאהרן לא היה בכך שקיבל אחת מן העבודות של המשכן, שהרי כולן שייכות לו ולבניו. אלא שכנגד חנכת המזבח שבימי משה, שבה השתתפו כל הנשיאים, עתידה להיות חנוכה אחרת, שתיעשה אך ורק על ידי בני אהרן, וזו היא "חנוכת בית חשמונאי". והיא מתייחדת בכך שיש בה הדלקת הנרות. אמנם, גם כאן אין מדובר על נס בנרות, אלא על נסים בהיקף רחב בהרבה: "נסים ותשועה וחנכה שקרויה על שמם".

וראיתי עוד בילמדנו (תנחומא בהעלותך ה) וכן במדרש רבה (טו ו), אמר לו הקב"ה למשה, לך אמור לאהרן אל תתירא, לגדולה מזאת אתה מוכן, הקרבנות כל זמן שביית המקדש קיים הן נוהגין, אבל הנרות לעולם אל מול פני המנורה יאירו - וכל הברכות שנתתי לך לברך את בני אינן בטלן לעולם. והנה דבר ידוע שכשאין בית המקדש קיים והקרבנות בטלן מפני חורבנו אף הנרות בטלות, אבל לא רמזו אלא לנרות חנכת חשמונאי שהיא נוהגת אף לאחר חורבן בגלותנו. וכן ברכת כהנים הסמוכה לחנכת הנשיאים נוהגת לעולם, דרשו סמוכין לחנכת הנשיאים מלפניה ומלאחריה בכבודו של אהרן שלא נמנה עמהם:

יתרון נוסף שיש ל"חנוכת בית חשמונאי" על "חנוכת הנשיאים" הוא, שחנוכת הנשיאים היא בעלת ערך רק כל זמן שהמקדש קיים. אבל "חנוכת בית חשמונאי", קיימת לעד, שכן מצות החנוכה והדלקת הנרות בו נותרה על מכונה גם אחרי חורבן הבית. נמצא, שהרמב"ן משהו את חג החנוכה לחג חנוכת הבית, ויתר על כן, הוא רואה בו חג חנוכת בית מתמיד, בניגוד לחנוכות המשכן של משה ובית המקדש של שלמה, שלא נתקיימו אלא לשעתם.

אירוע חנוכת הבית מתואר גם בספרים החיצוניים, ספרי המקבים, כסיבה לתקנת חנוכה כיום טוב של שמונה ימים:

יהודה אמר לאחיו, הנה נגפו אויבינו נעלה לטהר את המקדש... ויבחר כהנים תמימים חפצי תורה ויטרוהו את המקדש ויוציאו את אבני השקוץ למקום טמא. ויעצו על מזבח העולה המחלל מה לעשות לו ותצלח עליהם מחשבה טובה לנתץ אותו לבלתי היות להם למוקש כי הגויים טמאוהו ויתצו את המזבח. ויניחו את האבנים על הר הבית במקום מיוחד עד בוא נביא להורות עליהן. ויקחו אבנים שלמות על פי התורה ויבנו מזבח חדש כראשון. ויבנו את המקדש... ויעשו כלי קדש חדשים ויביאו את המנורה ואת מזבח הקטורת ואת השלחן להיכל. ויקטרו על הזבח ויעלו את הנרות אשר במנורה ויאירו בהיכל... וישכימו בבקר בחמשה ועשרים לחדש התשיעי הוא חדש כסלו בשמונה וארבעים ומאה שנה ויקריבו קרבן על פי התורה על מזבח העולה החדש אשר עשו. בעת וביום אשר טמאוהו הגויים בעצם היום הוא נחנך בשירים ובנבלים ובכנורות ובמצלתים... ויעשו את חנכת המזבח ימים שמונה ויקריבו עולות בשמחה ויקריבו זבח שלמים ותודה... ויקיים יהודה ואחיו וכל קהל ישראל להיות ימי חנכת המזבח נעשים במועד שנה בשנה ימים שמונה מיום חמשה ועשים לחדש כסלו בשמחה וגיל.¹⁰

לפי ספר מקבים א', הסיבה לתקנת יום טוב של חנוכה לא היתה נס יחידי שנעשה במקדש ובודאי לא נס פך השמן והדלקת המנורה, אלא השילוב של הנצחון במלחמה, שהושלם על ידי כיבוש המקדש וטיהורו. החנוכה המחודשת של המשכן אירעה בכ"ה בכסלו, ולכן נקבעו ימים אלה כימי חג החנוכה לדורות.

⁹ פירוש הרמב"ן לבמדבר פרק ח פסוק ב
¹⁰ מקבים א' ד'.

ה. כ"ה בכסלו

מן התיאור במקבים א' עולה, שהתאריך לקביעת החנוכה הוא היום שבו טהרו יהודה ואנשיו את המקדש, וממנו התחילה חנוכת המזבח. אמנם, יש רמזים וטעמים נוספים לבחירה ביום הזה. שניים מהם קדמו לכ"ה בכסלו של הנצחון.

בספר מקבים מצוין שכ"ה בכסלו היה גם היום שבו טמאו את המקדש ופסקה העבודה. כך שהתאריך הזה הכיל כפל משמעות: גם זכרון לשעבוד וגם שמחת הפדות.

עוד קודם לכן, נמצא שתחילת חנוכת המקדש של בית שני היתה באותו היום, כמבואר בספר חגי':

בעשרים וארבעה לתשיעי בשנת שתיים לדריוש היה דבר ה' אל חגי הנביא לאמר... ועתה שימו נא לבבכם מן היום הזה ומעלה מטרם שום אבן אל אבן בהיכל ה'... שימו נא לבבכם מן היום הזה ומעלה מיום עשרים וארבעה לתשיעי למן היום אשר יסד היכל ה' שימו לבבכם:¹¹

יתכן, אם כן, שהיתה מסורת לציין את יום כ"ה בכסלו כיום חנוכת הבית השני עוד מראשיתו, ועל בסיס המסורת הזו, הצטרפו אירועי ימי החשמונאים כדי לבסס את התאריך הזה כיום טוב של חנוכת הבית והמזבח.¹² אלא שבזכות הנס שנעשה לעם ישראל בימי מתתיהו ובניו, תפסה "חנוכת בית חשמונאי" את עיקר חשיבותו של היום, כדרך שאמר הנביא ירמיהו בענין אחר:

לכן הנה ימים באים נאם ה' ולא יאמר עוד חי ה' אשר העלה את בני ישראל מארץ מצרים: כי אם חי ה' אשר העלה את בני ישראל מארץ צפון ומכל הארצות אשר הדיחם שמה והשבתים על אדמתם אשר נתתי לאבותם:¹³

ו. שמונה ימים

מן האמור במקבים א', משתמע שהסיבה לכך שהחג נקבע כחג שמונת ימים היא שבפעם הראשונה ארכה חגיגת החנוכה שמונה ימים.

ויעשו את חנכת המזבח ימים שמונה ויקריבו עולות בשמחה ויקריבו זבח שלמים ותודה.

אולם אין הסבר מדוע החנוכה המקורית נמשכה שמונה ימים.¹⁴

ההסבר לכך מצוי בספר מקבים ב':

ומקבי ואשר אתו שבו ויכבשו בעזרת ה' מנהיגם את המקדש ואת העיר... וכטהרם את המקדש עשו מזבח אחר ואבנים משלהבות ויוציאו אש מהן ויביאו קרבנות כעבור שנתים ויעשו קטורת ונרות ושימו את לחם הפנים... וביום אשר טומא המקדש בידי נכרים ביום ההוא היה טיהור המקדש בעשרים וחמישי בחודש ההוא הוא כסלו. ויחוגו את שמונת הימים בשמחה כחג הסוכות בזכרם את רעותם לפני זמן מה בחג הסוכות בהרים ובמערות כחיות השדה. ועל כן בענפי עץ עבות ובענפי הדר ובכפות תמרים בידיהם הודו לאשר הצליח בידם לטהר את מכונו. ובדעת כלם נמנו וקבעו לכל עם היהודים לחג מדי שנה בשנה את הימים האלה.¹⁵

ספר מקבים זה, מסביר את הסיבה לחג שמונת הימים בהשוואתו עם סוכות.¹⁶ חנוכה באותה שנה היה מעין השלמה של חג הסוכות שאותו לא יכלו לקיים כראות. לפי הסיפור כאן, חגגו בחנוכה הראשונה במקדש לא רק חג בארצו של חג הסוכות, אלא השתמשו גם בארבעת המינים כדי להזכיר את החג שלא זכו לקיימו.¹⁷

¹¹ חגי ב. ע' על כך בהרחבה במאמרו של הרב יואל בן נון "יום יסוד היכל ה' על פי נבואות חגי וזכריה".

¹² במדרש ייחסו את כ"ה בכסלו גם כיום שהיה ראוי לחנוכה משכן משה. ולכן יש בחג החנוכה גם פיצוי לחנוכה המשכן שנדחתה מיום שכלתה מלאכתו עד ר"ח ניסן, מועד חנוכתו. (ע' במדבר רבה נשא פרשה יג) ויש מסבירים שלפיכך קוראים בחנוכה את פרשת קרבנות הנשאים בחנוכה המשכן. (ע' טור אורח חיים סימן תרפ"ד, פירוש ריב"א על התורה, במדבר ז פ"ב, ובבני יששכר מאמרי חודש כסלו-טבת, מאמר יב אות א')

¹³ ירמיהו טז טו

¹⁴ השאלה המפורסמת נקראת על שמו של הבית-יוסף, אף על פי שכבר דנו בה לפניו: מדוע חוגגים שמונה ימים אם הנס היה רק לשבעה – הלא היה שמן ליום אחד. (בית יוסף לאורח חיים תר"ע א). המקורות הקדומים אינם מייחסים את החג לנס פך השמן וממילא הקושיה בטלה מעיקרה. צריך להבין מדוע נקבע חג שמונת ימים בלי קשר לשאלת הנס.

¹⁵ מקבים ב', י'

¹⁶ חנוכה זכה להשוואות מרובות עם סוכות גם בדורות מאוחרים יותר, וללא זיקה ישירה לסיפור שבספר מכבים, שהיה גנוז בתרגום יווני ולא מוכר לחכמי ישראל. כבר בגמרא משוים את חנוכה לסוכות בהסבר שיטת בית שמאי, שפוחתים בנרות כמו שפוחתים בקרבנות החג. בספרות הדרוש והאגדה חוזרת ההשוואה מבחינה רעיונית בכמה וכמה היבטים. ע' בבני יששכר, מאמרי חודש כסלו-טבת, מאמר ב', אות ה'.

¹⁷ יתכן שיש כאן עדות לכך, שהמינים של חג הסוכות שמשו גם בחגיגות אחרות ולא רק למצות החג. בזה יש גם כדי להסביר את השימוש בהם כעיתורים וקישוטים למטבעות, פסיפסים וכיוצא באלה. בחג הסוכות השתמשו בהם לשם מצוה מוגדרת. דומה הדבר לנר, שמשמש למאור בכל עת, אבל בשבת וחנוכה הוא הופך להיות לנר של מצוה. כיון שאין אנו רגילים בשימוש בענפי העצים הללו לצרכים אחרים מלבד צורך המצוה, נוטים לראות בשימוש בהם בעיתורים ובקישוטים שימוש שנובע מכך שהם חפצים של קדושה ומצוה, אבל יתכן שהסדר המקורי היה הפוך. נראה, שעם התפשטות השימוש בהשמשל יקרה לנרות מה שקרה לארבעת המינים. נר אינו נחשב עוד לחפץ של חולין, אלא לאמצעי תאורה חגיגי או טקסי ודתי.

ז. הדלקת הנרות

לפי כל האמור עד כאן, מובן שחנוכה נקבע כיום הלל והודאה על הנס שנעשה בנצחון על היוונים, שהגיע לשיאו בגירושם מן המקדש, בטיהורו וחנוכתו. עתה מתבקשת השאלה, מדוע קבעו לציין את היום הזה דווקא באמצעות מצוה של הדלקת נרות. שלשה הסברים שונים ניתנים לכך:

הסבר אחד הוא האופן המיוחד שבו הדליקו לראשונה את המנורה:

ולמה מדליק נרות בחנוכה? אלא בשעה שנצחו בניו של חשמונאי הכהן הגדול למלכות יון שנאמר ועוררת בניך ציון על בניך יון (זכריה ט' י"ג) נכנסו לבית המקדש מצאו שם שמונה¹⁸ שפודין של ברזל וקבעו אותם והדליקו בתוכם נרות.¹⁹

זכרה של מנורת החשמונאים מופיע גם בגמרא:

רבי יוסי בר יהודה אומר: אף של עץ לא יעשה, כדרך שעשו בית חשמונאי; אמרו לו: משם ראינו? שפודין של ברזל היו וחופין בבעץ, העשירו עשאו של כסף, חזרו והעשירו עשאו של זהב.²⁰

טעם שני מופיע בספר מכבים ב':

בהיותנו נכונים לעשות בחדש כסלו בחמשה ועשרים בו את חג טהרת המקדש ראינו להודיעכם למען תעשו גם אתם חג הסוכות והאש כנחמיה בכלכלו אז את המקדש ואת המזבח הביא זבחים. כי כאשר הגלו אבותינו לפרס לקחו הכהנים יראי שמים מאש המזבח בסתר ויטמנוה בעומק באר אשר תחתיתה היתה בלי מים ושם שמרוה לבטח כי לא נודע המקום לאיש. וכעבור שנים רבות כשעלה ברצון האלהים ונחמיה נשלח מאת מלך פרס שלח מצאצאי הכהנים שטמנו את האש לקחתה וכאשר ספרו לנו לא מצאו אש כי אם מים עבים וצוה עליהם לשאוב אותם ולהביאם ואחר הוכן הדרוש לזבחים אמר נחמיה לכהנים לזרוק מן המים על העצים ועל אשר עליהם. וכאשר נעשה הדבר הזה ועבר זמן מה והשמש המעוננת לפני מזה זרחה התלקחה אש גדולה וכלם השתוממו. ובהאכל הקרבן ערכו הכהנים תפילה ... והכהנים שרו מזמורי ההלל... ונמצא בספרים כי ירמיה הנביא ציוה לגולים לקחת מן האש... וכאשר התפלל משה אל ה' וירדה אש מן השמים ואכלה את נתחי הקרבן כן גם שלמה התפלל וירדה אש ותאכל את העולות... וכן עשה גם שלמה את שמונת הימים... ובהיותנו נכונים לעשות את חג טהרתה כותבים אנחנו לכם ויפה תעשו לחג את הימים.²¹

באגרת ליהודי מצרים מצוין שחנוכה הוא "חג טהרת המקדש" וגם "חג הסוכות והאש". כבר ראינו לעיל טעמו של הקישור לסוכות. הקישור לאש מוסבר כאן על ידי הנס שנעשה לעולים בימי נחמיה. אמנם, לא מוזכר כאן נס שנעשה במנורה ולא בימי בית חשמונאי, אלא דווקא נס הקשור לימים הראשונים של שיבת ציון ולחנוכת המזבח, אבל אפשר לומר, שהמסורת הזאת הועברה גם כיסוד לחגיגת חנוכת החשמונאים.

טעם שלישי מרומז במסכת עבודה זרה:

מתני'. ואלו אידיהן של עובדי כוכבים: קלנדא, וסטרוורא, ...

גמ'. אמר רב חנן בר רבא: קלנדא - ח' ימים אחר תקופה, סטרורא - ח' ימים לפני תקופה, וסימנך: (תהלים קלט) אחר וקדם צרתני וגו'. ת"ר: לפי שראה אדם הראשון יום שמתמעט והולך, אמר: אוי לי, שמא בשביל שסרחתי עולם חשוך בעדי וחוזר לתוהו ובוהו, וזו היא מיתה שנקנסה עלי מן השמים, עמד וישב ח' ימים בתענית [ובתפלה], כיון שראה תקופת טבת וראה יום שמאריך והולך, אמר: מנהגו של עולם הוא, הלך ועשה שמונה ימים טובים, לשנה האחרת עשאו לאלו ולאלו ימים טובים, הוא קבעם לשם שמים, והם קבעום לשם עבודת כוכבים.²²

לפי הברייתא המובאת בגמרא, בתקופת טבת, ביום המפנה החורפי, ממנו מתחיל להתארך היום, קיים חג טבעי, כלל אנושי, שנהוג אצל כל בני האדם. "בני אדם" במונח בניו של אדם הראשון.²³ חג זה מצוין את תחילת התרבות האור.²⁴ הברייתא מסבירה זאת על דרך הסיפור האגדי, אולם המשמעות הרעיונית היא פשוטה: בכל העולם, בתרבויות שונות ורחוקות זו מזו, ואף בסביבה הקרובה לחז"ל – בתרבות יוון ורומי ובתרבות הפרסית, קיים מנהג לחגוג בתקופה הזאת חג שמצוין את התרבות האור, כביטוי לתקווה המבצבצת מתוך החשיכה. "הם קבעוהו לעבודה זרה", ואילו ישראל משמרים את המשמעות המקורית של החג הזה: "לשם שמים". לפי התיאור הזה, קביעת חג החנוכה כחג האורים היא תמצית המשמעות הרוחנית של החג הזה, משני כוונים. מצד אחד, יתרון האור מן החושך הוא הביטוי להתגברות הצדיקים על הרשעים, הטהורים על הטמאים, כשם

¹⁸ עיי' ש"ח בח"ג, שיש לגרוס שבעה שפודין, שהרי מדובר על מנורת שבעת הקנים. וכן הוא בכבלי ובמקבילות אחרות. השיבוש לשמונה נובע כמובן מכך שחנוכה הוא חג שמונת ימים.

¹⁹ פסיקתא רבתי פרשה ב

²⁰ עבודה זרה מג ע"א

²¹ מקבים ב', א' (האגרת ליהודי מצרים)

²² עבודה זרה דף ח עמוד א

²³ סימן רגיל הוא בלשון האגדה, שדברים המיוחסים לאדם הראשון ולבניו, מסמלים תופעות כלל-אנושיות.

²⁴ קיומו של חג אורים באמצע החורף מתועד היטב בתרבויות שונות ובלתי תלויות זו בזו, בעולם כולו.

שהמנורה הטהורה של המקדש היא סמל וסימן לאורה של תורה וקדושה היוצאת ממנו ומאירה לכל העולם כולו. וגם מפני שקביעת חג מסביב לנושא האור במקביל לקיומו של חג דומה גם אצל אומות העולם, תוך הפניית המבט מעבודה זרה לשם שמים, היא תמצית המאבק בין ישראל ליוון בעת ההיא, שהוכרע בנצחון הצד של ה"לשם שמים".

מסתבר, שקביעת חג החנוכה כחג ה"אורים", וחגיגתו מסביב למצות הדלקת הנר, אינה תלויה בהכרח בנס פך השמן, אלא היא עומדת בפני עצמה, כמאפיין כללי של החג. ואדרבה, יש מקום לנסות ולברר, מדוע תפס סיפור נס פך השמן מקום כה מרכזי בביאור משמעותו של החג ומצות הדלקת הנרות במשך הדורות הבאים.²⁵

ח.סיכום הטעמים בפירוש מגילת תענית

בעל הפירוש למגילת תענית סיכם את הטעמים השונים שמרכיבים את מצות החנוכה, בדרך של שאלות ותשובות, ואלו דבריו:

א. שמונה ימים

ומה ראו לעשות חנכה שמנה ימים? והלא חנכה שעשה משה במדבר לא עשה אלא שבעת ימים שנאמר ומפתח אהל מועד לא תצאו שבעת ימים וגומר ואומר ויהי המקריב ביום הראשון את קרבנו וגומר ובשביעי הקריב אפרים וכן מצינו בחנכה שעשה שלמה שלא עשאה אלא שבעת ימים שנאמר כי חנכת המזבח עשו שבעת ימים והחג שבעת ימים מה ראו לעשות חנכה זו שמנה ימים?

אלא בימי מלכות יון נכנסו בני חשמונאי להיכל ובנו את המזבח וסודוהו בסיד וכל שבעת הימים היו מתקנים בכלי שרת. [והיו מתעסקין בה שמונה ימים]²⁶

ב. חנכת בית חשמונאי לדורות

ולמה היא נוהגת לדורות?

אלא שעשאוה בצאתם מצרה לרוחה ואמרו בה הלל והודאה (והדליקו בה נרות בטהרה)

שתי השאלות מורות על כך שההבנה הראשונית של המחבר היתה שעניינו של חג החנוכה הוא כמשמעו – חג חנוכת המקדש. השאלה היא מדוע הוא שונה מחנוכות שקדמו לו: חנוכת משכן משה וחנוכת מקדש שלמה? הן באורך החנוכה – שמונה ימים ולא שבעה, והן בעובדה שנקבע כחג לדורות. על השאלה הראשונה הוא עונה שהחנוכה הזאת, בפעם הראשונה, היתה שונה מאלו של משה ושלמה. משה ושלמה חגגו חנוכת מקדש ומזבח שהכנתם הושלמה קודם לכן, ואילו החשמונאים עסקו בתיקון המזבח תוך כדי השחרור והטיהור שהפכו להיות גם ימי חנוכה, ודבר זה (לפי עדותם של כתבי יד אחדים) נמשך שמונה ימים.

מחבר זה איננו מזכיר את הטעם של ההשוואה לסוכות, כסיבה לשמונת ימי החג.

גם השאלה השניה נובעת מן ההשוואה לחנוכות הקודמות, בהן לא קבעו חג לדורות. התשובה כאן היא שהחג לדורות לא נקבע בגלל החנוכה עצמה, אלא כהודיה על התשועה, והוא רק עוצב מסביב לחנוכת המקדש שהיתה אירוע מרכזי בפרשת התשועה ובפעלם של החשמונאים.

ג, טעם להדלקת הנרות

[ומה ראו להדליק את הנרות?]²⁷ לפי שנכנסו יונים בהיכל וטמאו כל הכלים ולא היה במה להדליק וכשגברה יד בית חשמונאי הביאו שבעה שפודי ברזל וחפום בבעץ והתחילו להדליק.²⁸

קביעת מצות הנרות כמצוה העיקרית של חג החנוכה מוסברת, באירוע של השפודים.

ד. אמירת ההלל

ומה ראו לגמר בהם את ההלל? ללמדך שכל תשועה ותשועה שעשה הקדוש ברוך הוא לישראל הם מקדימין לפניו בהלל ובשבח וכך הוא אומר בספר עזרא ויענו כל העם בהלל ובהודות לה' כי טוב כי לעולם חסדו על ישראל וכל העם הריעו תרועה גדולה בהלל לה' על הוסד בית ה' ואומר לה' הישועה על עמך ברכתך סלה. להקדוש ברוך הוא לעשות נסים ונפלאות ולנו להללו ולברכו שנאמר על עמך ברכתך סלה.

²⁵ לדיון מקיף בסוגיית תולדות החנוכה, הפותח בחג האילני הקדום, עובר דרך חג אסיף השמן בסוף עונת המסיק, חנוכת הבית בימי חגי יומי בית חשמונאי – עי' במאמרו של הרב יואל בן נון: "יום ייסוד היכל ה' על פי נבואות חגי וזכריה".

²⁶ עפ"י כתי"י

²⁷ עפ"י כתי"י

²⁸ ורד נעם הצביעה על כך שבנוסח אחד של פירוש מגילת תענית הוחלף סיפור השפודים המקורי בסיפור נס פך השמן.

אמירת הלל בימים אלו איננה קשורה ישירות לענין חנוכת הבית, אלא היא הודיה לקב"ה על הנסים של הישועה.²⁹ המחבר קושר שוב את חנוכת בית חשמונאי עם הימים הראשונים של שיבת ציון וחגיגת יסוד בית ה'.

ט. נס פך השמן כסמל למשמעות החג

המפרשים שהניחו את נס פך השמן כטעם העיקרי לחנוכה, נתקלו בקשיים מרובים. את כל ההיבטים של החג, קשה לפרנס באמצעות נס זה.

א. שמונה ימים: נס פך השמן אינו מצדיק חג של שמונה ימים אלא שבעה בלבד, כפי קושית הבית-יוסף הידועה. ריבוי התירוצים לקושיה זו רק מעצים את כובדה, כידוע ממאמרו של רבי יוחנן בירושלמי, שדבר הנצרך להסברים וסימוכים רבים – הוא דבר שאינו מחזור.

ב. שם החג: אין איזכור בשם החג לנס זה.

ג. אמירת הלל ונוסחי התפילות: "הנרות הללו" ו"על הנסים", מתאימים לישועה מיד אויב ולא לנס השמן.

מעבר לכך יש לציין, שעצם העובדה שנעשה נס בפך השמן איננה חידוש כל כך מרעיש שיש לקיים עליו חג שמונה ימים. נסים מעין זה מלוים את עם ישראל מימי משה רבנו ועד עולם המופתים של האחרונים, מקובלים וצדיקים. "מי שאמר לשמן וידלק יאמר לחומץ וידלק" הוא עקרון אמוני בסיסי כל כך, ומאורע יחסית שכח כל כך, שקשה להבין מה טעם יעשו מסביב לענין זה חג שמונה ימים. תפוקת השמן של ניסי הנביא אלישע גדולה לאין ערוך מזו של נס החנוכה. על כרחך, חייבים לצרף לנס פך השמן את שאר המרכיבים: נס ההצלה והישועה, חנוכת המקדש והמזבח, ענין האור והתגברות הטהרה וכו'.

לפיכך, יש לנסח אחרת את מקומו של נס פך השמן. אין לומר שנס פך השמן הוא הסיבה לחג החנוכה, אלא שהוא מרכיב אחד מתיאוריו המופתיים והסמליים של החג. יתר על כן, נס פך השמן גם איננו הבסיס היחיד וההכרחי למצות הדלקת נר חנוכה. גם מצות הדלקת הנר היא ביסודה חלק מקביעת ימי הלל והודאה על ישועת ה' וחנוכת המקדש המטוהר.

"הצלחתו" של סיפור נס פך השמן לתפוס את מקומם של כל ההסברים שהוזכרו לעיל, למרות כל הקשיים שמנינו, נובעת כנראה משתי סיבות. האחת, זו שחביבה על ההיסטוריונים, היא שחז"ל בקשו להשכיח את פעלם של החשמונאים בשל הביקורת שהיתה להם על הירידה הרוחנית של מלכי בית חשמונאי בדורות שאחרי בניו של מתתיהו.³⁰ קרוב אליה הביאור ה"רוחני", שבתקופת החורבן והגלות ירד ערכה של החרות הלאומית ובמקומו באו ערכים רוחניים, "רליגיוזיים".³¹ הסיבה השניה, והיא העיקרית בעיני, היא, שיפה כוחה של האגדה מכוחה של הריאליה ושל ההגות הפילוסופית גם יחד, לשמר טעמו של החג בלבו של העם. כך לדוגמה, "תנורו של עכנאי" קנה לו מקום כבוד בכותל המזרח של כל דיון על אודות העקרון של "תורה מן השמים", וכוחם של חכמים. כוחו של התנור הסמלי גבר על התיאוריה המופשטת, גם מסיבות הנגעות לתחום הספרות, הפולקלור ואופן החשיבה והזכרון האנושי, וגם מפני שהתנור יכול לשאת עליו מגוון של ניואנסים פרשניים, שאינם מתקיימים בשום הסבר תיאורטי ועיוני – הכלוא תמיד בגבולות השפה, התרבות וההקשר ההיסטורי בו נאמר.³²

חלק ב: הזכרת חנוכה במשך היום

המוקד השני שבו ניתן לעמוד על משמעותו הכללית של יום טוב של חנוכה, מעבר למצות הדלקת הנרות, מצוי בסוגיה העוסקת באיזכור חנוכה בתפילות היום ובברכת המזון.³³ סוגיה זו מחולקת למספר קטעים ואנו נדון בהם להלן לפי סדר הופעתם:

²⁹ יש שתי סיבות המחייבות אמירת הלל: חג מן התורה, שבו אמרו גם הלויים הלל במקדש כחלק מן העבודה: ואלו הם מועדי הרגלים, ועמהם ראשי חדשים שאין גומרים בהם את ההלל אך נהגו לומר בהם הלל בדילוג, ונסים של ישועה לכלל ישראל, שחנוכה הוא המובהק שבהם. ובה נכללת אמירת הלל של יום העצמאות ויום ירושלים לאלו הנוהגים לאמרם. (עי' פסחים ק"ז א' וכל הסוגיה, המפרשים והפוסקים שם, ובאנצ. תלמודית ערך הלל, ואכמ"ל).

³⁰ עי' מאמרו של גדליה אלון, "ההשכיחה האומה וחכמיה את החשמונאים", מחקרים בתולדות ישראל א', עמ' 15 – 25, הסוקר את התיאוריה הזאת לכל פרטיה ודוחה אותה מכל וכל.

³¹ עי' במאמרו של אליעזר שביד שהוזכר לעיל.

³² מאמרו של פרופ' י. אנגלרד, "תנורו של עכנאי – פירושה של אגדה", (שנתון המשפט העברי, א' תשל"ד 45 – 56). המלקט את דרכי הפרשנות המגוונות לסיפור תנורו של עכנאי, מלמד עד כמה הטענות של רעיון על מרכבה של סיפור אגדי, מאפשר חופש פרשני ויצירתיות – סביב עקרון בסיסי אחד מלבד.

³³ שבת כ"ד א-ב.

י. חנוכה בברכת המזון

איבעיא להו: מהו להזכיר של חנוכה בברכת המזון? כיון דמדרבנן הוא לא מדכרינן, או דילמא: משום פרסומי ניסא מדכרינן? אמר רבא אמר רב סחורה אמר רב הונא: אינו מזכיר, ואם בא להזכיר מזכיר בהודאה. רב הונא בר יהודה איקלע לבי רבא, סבר לאדכורי בבונה ירושלים. אמר להו רב ששת: כתפלה, מה תפלה בהודאה, אף ברכת המזון בהודאה.

העמדה הבסיסית של רב הונא היא שאין חיוב להזכיר חנוכה בברכת המזון, אבל הרוצה להזכיר יכול להזכיר בהודאה.³⁴ הצעתו של רב הונא בר יהודה להזכיר בבונה ירושלים – נדחית על ידי רב ששת, בנימוק של הקבלה לתפילה.

מובן מנוסח דבריו של רב ששת, שהדין לגבי האזכור בברכת המזון הוא משני להלכה של אזכרה בתפילה, שכבר היתה מוסכמת על האמוראים. ענין הזכרת חנוכה בתפילה מונח ברקע הסוגיה כנתון מוסכם ואינו נדון בה כלל.³⁵

הצעת הספק של ה"איבעיא להו" מצריכה תשומת לב מיוחדת: הספק איננו נוגע לשאלה היכן מזכירים, אלא אם מזכירים. וצדדי הספק מוצגים כך: מכיון שחנוכה הוא מדרבנן אין להזכירו, או מכיון שהוא "פרסומי ניסא" יש להזכירו. הצעת הספק היא מן הסתמא דגמרא, ואין הכרח לומר שהיתה מונחת בפני האמוראים. יתכן שהיא מאוחרת למאמרי האמוראים, והיא מהווה מעין פירוש לדעתו של רב הונא שאין חובה להזכיר, אך אם בא להזכיר מזכיר בהודאה.

מדוע העובדה שחנוכה הוא "מדרבנן" מהווה סיבה שלא להזכירו בברכת המזון? במבט ראשון אפשר לומר, שהיות וברכת המזון דאורייתא, והיא קדמה לחנוכה שהוא חג מאוחר לתורה, אין מקום להזכיר את החג הזה בתוך הברכה דאורייתא. אולם דבר זה אינו פשוט. ברכת המזון שלפנינו נוסחה אחרי החורבן, שהרי יש בה תפילה לבנין ירושלים. וכן, יש בה תוספת של ברכה רביעית מדרבנן, שנתקנה אחרי חורבן ביתר. מדוע, אם כן, לא יוכל גם חנוכה, שקדם לשני חורבנות אלה, להשתבץ לתוך ברכת המזון? יש לברר כך: הנחת המוצא של הסוגיה היא, שאם מזכירים חנוכה בתפילה ובברכה, הרי זה אזכור הדומה לשאר המועדים. המקום הרגיל שבו מזכירים מועדים בברכת המזון הוא "בונה ירושלים", כפי שבאמת סבר רב הונא בר יהודה. הזכרת המועד "בונה ירושלים" מקבילה להזכרה ב"עבודה" שבתפילת העמידה. בנוסח המצוי לפנינו, מדובר בנוסח הזכרה זהה: "עלה ויבוא". הזכרת המועד בברכה זו, מיועדת כמובן להזכיר את הקרבנות ועבודת ה' שבמקדש שהתקיימו בעבר במועד הזה, ולבטא את התקוה להשבת העבודה. כך בנוסח "ותראה לפניך עתירתנו כעולה וכקרבת...". וכך גם בנוסח "עלה ויבוא" שאינו מזכיר במפורש את השבת העבודה אך משתלב בבקשת "השב את העבודה לדביר ביתך... ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים" שבתפילה, ובקשת "ובנה ירושלים עיר הקודש במהרה בימינו" שבברכת המזון.

כל זה אמור במועדים שיש בהם עבודה, אבל בחנוכה שהוא "מדרבנן" אין עבודה מיוחדת, ולכן אין מקום להזכירה בברכת העבודה או בברכת ובנה ירושלים. לכן קבע רב הונא שאין חיוב להזכיר את חנוכה בברכת המזון, ולכן דחה רב ששת את הצעתו של רב הונא בר יהודה להזכיר ב"בונה ירושלים".

יש להוסיף ולומר, שכל עצמה של התפילה הוא בבחינת "נשלמה פרים שפתינו", ולכן יש חשיבות מיוחדת לתפילה על השבת העבודה במסגרת התפילה. לכן, ברכת העבודה איננה חלק מברכות האמצעיות שעוסקות בכל הצרכים של היחיד והציבור, אלא היא חלק ממסגרת הקבע של התפילה, המופיעה בכל ימי השנה ובכל התפילות בלי שינוי. בחנוכה, שבה לא היתה עבודה מיוחדת, אין חובת השלמה של עבודה בתפילה, ולכן אין חיוב להזכיר חנוכה בעבודה כמו במועדים אחרים.

הזכרת חנוכה בברכת המזון, שונה אם כן מהותית מהזכרת שאר המועדים ב"עלה ויבוא". אין אזכור זה קשור לענייני עבודת המקדש, אלא לענין "פרסומי ניסא", ההודאה על הנס. ולכן מקומו בברכת ההודאה, כתוספת להודאות האחרות שעליהן מודים באופן קבוע בכל יום בתפילה ובברכת המזון. בחנוכה, מוסיפים הודאה "על הנסים", ומפרטים מהם הנסים המיוחדים ליום הזה, בדרך של "מתחיל בגנות ומסיים בשבח": מלכות יוון

³⁴ צריך לציין שמותר להזכיר גם אם לא חייבים, שאם לא כן היה מקום לומר שזה נחשב להפסק בברכת המזון, ואין לאמרו כלל. באמת, יש מקום לשאול מדוע אין זה הפסק, אם אין חובה לאמרו, ויש ליישב, שהוספת הודיות בתוך ברכת ההודאה איננה חשובה הפסק כי זה חלק מענייניה של הברכה. לעומת זאת, הזכרת חנוכה בבונה ירושלים נחשב להפסק כי איננה שייכת לברכה זו כלל.

³⁵ רש"י: בברכת המזון - בתפלה פשיטא לך, שהרי להלל ולהודאה נקבעו, כדאמרינן לעיל: אבל תוספות לא פירשו כך, אלא הסבירו: תוד"ה: מהו להזכיר של חנוכה בבהמ"ז - בתפלה פשיטא ליה דמזכיר משום דתפלה בצבור הוא ואיכא פרסומי ניסא אבל בבהמ"ז שבבית ליכא פרסומי ניסא כולי האי: ההנחה של תוספות מבוססת על ניסוח הספק של הגמרא, שהענין של פרסומי ניסא הוא הצד המחייב. אבל גם תוספות הסבירו את ההזכרה בתפילה בהודאה מצד השייכות במקום: תוד"ה מזכיר בהודאה - דעל הנסים הודאה היא ולא תפלה: ועי' עוד בשו"ת אבני נזר חאו"ח סימן תק"ז מה שדן בסוגינתו ובעולה ממנה להלכה.

הרשעה עמדה על ישראל "להשכיחם תורתך ולהעבירם מחוקי רצונך", ואתה ברחמיך הרבים "רבת את ריבם, דנת את דינם, מסרת גבורים ביד חלשים ורבים ביד מעטים, ורשעים ביד צדיקים וזדים ביד עוסקי תורתך".³⁶ נוסחי "על הנסים" שבסידור מתאימים לפסק האמוראים, שמקום האזכור של חנוכה הוא בהודיה ולא בעבודה.³⁶ העולה מקטע הדיון הזה, שחנוכה שונה משאר המועדים בכך שאינו "מדאורייתא", דהיינו שאינו מן המועדים של התורה, שיש להם קשר לעבודת המקדש, אלא הוא יום שנקבע להודיה על הנס. זאת, למרות שנס חנוכה היה קשור באופן הדוק בטיהור המקדש ובהדלקת המנורה. הענין אינו בכך שהמועד נקבע על מאורע הקשור למקדש, אלא בכך שאין בו עבודה מיוחדת של מקדש, ולכן אין לקשר, גם בתפילה, לעבודה.

יא. ראש חודש בברכת המזון

איבעיא להו: מהו להזכיר ראש חודש בברכת המזון?
 אם תימצי לומר בחנוכה דרבנן לא צריך, ראש חודש דאורייתא צריך, או דילמא: כיון דלא אסור בעשיית מלאכה לא מזכירין?
 רב אמר: מזכיר, רבי חנינא אמר: אינו מזכיר.
 אמר רב זריקא: נקוט דרב בידך, דקאי רבי אושעיא כוותיה.
 דתני רבי אושעיא: ימים שיש בהן קרבן מוסף, כגון ראש חודש וחולו של מועד ערבית ושחרית ומנחה מתפלל שמונה עשרה, ואומר מעין המאורע בעבודה, ואם לא אמר מחזירין אותו, ואין בהן קדושה על הכוס, ויש בהן הזכרה בברכת המזון. ימים שאין בהן קרבן מוסף, כגון שני וחמישי (ושני) ותעניות ומעמדות. [שני וחמישי מאי עבדיתייהו? אלא: שני וחמישי ושני של תעניות ומעמדות]³⁷. ערבית ושחרית ומנחה מתפלל שמונה עשרה, ואומר מעין המאורע בשומע תפלה, ואם לא אמר אין מחזירין אותו. ואין בהן קדושה על הכוס ואין בהן הזכרה בברכת המזון.³⁸

יש לשים לב לכך שקטע הסוגיה הזה מכיל מקורות ומאמרים שקדמו בזמן לקטע הקודם. בעיית ההזכרה בחנוכה נידונה על ידי אמוראי בבל מזמנו של רב הונא ואילך, ואילו כאן, בענין ראש חודש, מובאים מקורות תנאיים ומשא ומתן של ראשוני אמוראי בבל, ובהם רב.

עורך הסוגיה הוא שהציב את הבעיא של ראש חודש כאן, אחרי איבעית הזכרת חנוכה בברכת המזון, שכן ההקשר של הסוגיה בפרק הוא חנוכה, ולכן פתח בה.³⁹ ממילא ברור, שניסוח הבעיא כאן הוא מאוחר לדיון האמוראי שבה, ויתר על כן, הוא איננו הולם אותו כל כך. הדיון בענין ראש חודש מוצג על ידי מנסח הבעיא כ"אם תמצי לומר" של בעית חנוכה, אבל בעצם, בעיית ראש חודש כלל איננה תלויה בבעית חנוכה, לא מבחינת זמן הדיון והמתדיינים בה, וגם לא מבחינת התוכן המהותי של הבעיה.

הברייתא של רב אושעיא הקובעת את אזכורי המועדים בתפילות ובברכות, מבחינה בין ימים שיש בהם קרבן מוסף לימים שאין בהם קרבן מוסף. זו בעצם הבחנה מקבילה להבחנה של הסתמא דגמרא בין "דאורייתא" לבין "דרבנן", אולם הבחנה זו מכילה בתוכה גם את ההבדל המהותי שהוא הסיבה לשוני בחובת ההזכרה. כפי שהוסבר לעיל, במקום שהיה קרבן מוסף, יש חובה להזכיר בתפילה, שהיא בחינת "נשלמה פרים שפתינו", את העבודה שבטלה במועד הזה. לכן יש חובה להזכירו בברכת העבודה. וכן בברכת המזון, כיון שיש חובה מתמדת בברכת המזון להתפלל על השבת העבודה, הרי ביום שיש בו עבודת מיוחדת: מוסף, חובה להזכיר גם את העבודה המיוחדת ליום הזה.

רב פסק על פי העקרון שבברייתא, שהיות ובראש חודש יש מוסף, יש בו הזכרה בעבודה והזכרה בברכת המזון.

טעמו של רב זריקא לא מוזכר, אלא שהוא מוסבר על ידי הצגת הבעיא בסתמא דגמרא: כיון שבראש חודש אין ביטול מלאכה, אין מזכירים אותו.

במבט ראשון נראה שהבחנה זו חסרת משמעות. מדוע אמורה להיות השלכה לשאלת ביטול המלאכה על ההזכרה של המועד בעבודה? אבל, ברור שבעל האיבעיא בגמרא אינו "קטיל קני באגמא", ושומה עלינו להבין מה הסברה שהציע להבנת רב זריקא.

יתכן שהסתמא דגמרא בסוגייתנו הבינה, ששאלת הזכרת חנוכה בתפילות ובברכות של היום אינה מתייחסת אך ורק לתכנים של התפילות והברכות, אלא היא נוגעת לשאלה יסודית יותר, והיא: באיזו מידה יש להתייחס

³⁶ כמובן, מי שינסח את שאלת הגמרא: היכן אומרים "על הנסים" בחנוכה, ב"נודה" או ב"רחם...בונה ירושלים" טועה לגמרי. אילו היו פוסקים להזכיר חנוכה בבונה ירושלים הנוסח לא היה "על הנסים" אלא "יעלה ויבוא" שהוא הנוסח הקשור לענין ברכת ירושלים. הקביעה להזכיר את חנוכה בהודאה קדמה לניסוח "על הנסים". ע"י רש"י ד"ה ואומר מעין המאורע, ותוד"ה בבונה ירושלים.

³⁷ הקטע המוסגר במרובעים הוא שילוב של פרוש תלמודי לתוך נוסח הברייתא. ראו בענין זה דוד רוזנטל, "בני התלמוד הפסיקו וקפצו להקשות בתוך הברייתא", תרביץ ס' ד' (תשנ"א), 551-576.

³⁸ הברייתא מצויה בהבדלים מעטים ב תוספתא ברכות פרק ג הלכה י', וכן בירושלמי ברכות פ"ז ה"ג, י"א ע"ג.

³⁹ מכאן סיוע לשיטת רש"י שהדיון התלמודי אינו שיקוף ישיר של המו"מ בישיבת האמוראים, אלא הוא תוצר של עריכה.

לחנוכה כמועד, כך שענין ה"חנוכה" שבו משפיע על כל מרכיבי היום. אם אומרים שחנוכה הוא יום טוב, אזי צריך להיות לכך ביטוי בכל סדרי היום. אולם אם אומרים שקבעו בשמונת הימים שמכ"ה בכסלו להודות ולהלל על הנס, אפשר להתייחס לימים הללו כימי חול, שניתנו בהם מצוות מסוימות. יש בלוח השנה ימים רבים כגון זה: עשרת ימי תשובה, ל"ג בעומר, ט"ו בשבט. או ימים שיש בהם שמחה פרטית: מילה, נישואין וכדומה. בדרך כלל, לא ניתן ביטוי לייחודם של הימים הללו בתפילות ובברכות, ויש מקום לומר שכך גם דינו של חנוכה. והוא הדין גם לראש חודש. אף על פי שראש חודש יש בו מוסף, עדיין אין בכך כדי לשנות את מהותו של היום. ראש חודש בגבולין הוא יום חול, אף יותר מחנוכה, שהרי בחנוכה קיימת בגבולין מצות הדלקת הנר, ואילו בראש חודש אין אפילו מצוה שכזאת. אם כן, אין מקום להשפעה של ראש חודש על הברכות והתפילות של היום, שאין להן שייכות ממשית עם אותו אירוע שהתרחש במקדש, הקרבת מוסף של ראש חודש, או עם המצוה שמתקיימת לפנות ערב – הדלקת נר חנוכה.⁴⁰ האיבעיא הבאה תבהיר היבט נוסף של הספק:

יב. חנוכה במוספין

איבעיא להו: מהו להזכיר של חנוכה במוספין?

כיון דלית ביה מוסף בדידיה לא מדכרינן, או דילמא: יום הוא שחייב בארבע תפילות?

רב הונא ורב יהודה דאמרי תרויהו: אינו מזכיר, רב נחמן ורבי יוחנן דאמרי תרויהו: מזכיר.

הבעיה הנוכחית איננה מוצגת בגמרא כתוצאה של הבעיות הקודמות, והיא אכן איננה נובעת מהן או קשורה ישירות להכרעה בהן, אבל יש בה כדי להאיר פן נוסף של הענין.

כבר אמרנו, שהנחת היסוד של הגמרא היא שמזכירים את חנוכה בתפילה. אמנם, לא בעבודה, מכיון שאין בחנוכה ייחוד של עבודה – קרבן מוסף, אלא רק בהודיה. שם, בתוך הסדר הרגיל של הודאה לקב"ה על הנסים שהוא גומלנו בכל יום, יש מקום להרחיב ולהזכיר גם את נס חנוכה, בימים שבהם התרחש הנס ונקבעו להלל והודאה. השאלה אם להזכיר חנוכה גם במוסף נובעת מכך שהמוסף עצמו, כל כולו הוא תפילת "עבודה", שכן עניינו בדווקא בהזכרת מוספי היום. הוא אינו נובע מחובת התפילה היומיומית לקב"ה בבחינת "ולעבדו בכל לבבכם", אלא רק מדין "נשלמה פרים שפתינו".⁴¹

אם כן, חנוכה שאין בו מוסף ואין בו עבודה, אין לה מקום בתפילת המוסף.

הדעה הנגדית סוברת: "יום הוא שחייב בארבע תפילות", אחרי שנתקנה התקנה של תפילת מוסף, הופכת תפילת המוסף להיות חלק אינטגרלי מתפילות היום,⁴² ועל כן יש להזכיר בה את חנוכה, כמו בשאר התפילות. כמובן, בהודאה ולא בעבודה.

רב הונא, שסבר שאין חובה להזכיר חנוכה בברכת המזון, סובר גם כאן שאין חובה להזכיר אותה במוסף. אמנם אין זו תלות הכרחית, שהרי יכול היה לומר ש"יום הוא שחייב בארבע תפילות", אך אין היום חייב בברכת המזון, שהרי ברכת המזון כלל וכלל איננה חובת היום, אלא חובת הסעודה,⁴³ ולכן אין חובה להזכיר עניינו של היום בברכה זו.

נראה, שיש תלות רק בכיוון אחד בין הבעיה של מוסף לבין הבעיה של ברכת המזון. אם אומרים שמזכירים חנוכה בברכת המזון, אף על פי שאין לו שייכות ממשית עם חנוכה, אך ורק כאפשרות ל"פרסומי ניסא", יש לומר שבאותה מידה גם במוסף יש לה מקום, אפילו למי שאינו סובר "יום הוא שחייב בארבע תפילות". עדיין, אין

⁴⁰ רש"י ד"ה אין מחזירין אותו - דלאו דאורייתא נינהו: רש"י כורך את הדאורייתא עם המוסף. אבל תוספות הבחינו בין חנוכה ופורים שבהן מדובר בפרסומי ניסא לתעניות ומועדות: תוד"ה דתני ר' אושעיא (כוותיה) כו' - מהכא לא הוי בעי למיפשט לעיל דאינו מזכיר חנוכה בברכת המזון דאיכא למידחי דדוקא נקט תעניות ומעמדות אבל חנוכה ופורים אף על פי שאין בהן קרבן מוסף צריך להזכיר משום פרסומי ניסא ואיפכא ליכא למיפשט דדילמא נקיט תעניות ומעמדות משום תפלת מוסף והוא הדין דחנוכה ומיהו אף בחנוכה ופורים אם לא אמר בתפלה אין מחזירין אותו כדתניא בהדיא בתוספתא דברכות (פרק ת"ה):

⁴¹ בפרק "תפילת השחר", ברכות כ"ו ע"ב, מוצגות בדרך של מחלוקת שתי הסיבות לתקנת התפילה: "אבות תקנום", כחובה בפני עצמה, או "כנגד תמידים תקנום", כתחליף לעבודת המקדש שחרב. בגמרא שם מובאת תפילת מוסף כראיה מכרעת לשיטה ש"כנגד תמידים תקנום", ועי' מש"כ ע"ז בהרחבה במאמרי "תפילת היחיד והציבור" "שנה בשנה" תשנ"ט, עמ' 331 - 350

⁴² אחת הנפקא-מינות: האם אפשר להשלים תפילת שחרית כשעבר זמנה על ידי חזרה על תפילת מוסף, והאם אפשר, וצריך, להשלים תפילת מוסף על ידי חזרה על תפילת ערבית. אם זו חובה מחובת היום, היא משתלבת בין שאר התפילות גם לענין השלמה, אם לאו, אזי היא עומדת בפני עצמה, ואין לה השלמה, כדון "מעוות לא יוכל לתקון" לברוך מקורות לחקירה ולתוצאות. עוד דוגמה: אם התחיל "אתה חונן" בכל אחת מג' תפילות השבת והחג, ימשיך ויסיים הברכה. במוסף – לא ישלים.

⁴³ יוצאים מכלל זה ימים שיש בהם חובת סעודה, שבהם הופכת להיות ברכת המזון עצמה חלק ממצוות היום, ואז החיוב להזכיר בה את היום הוא חיוב גמור, ואם שכח – חוזר כאילו לא בידך.

מניעה להזכיר חנוכה במוסף, אבל, רק ברמת רשות, גם כאן כאזכרה של "פרסומי ניסא", במסגרת הרחבה של ברכת הוודאה.

באמת יתכן שרב הונא לא חולק על כך שאפשר להזכיר חנוכה במוסף במסגרת ברכת הוודאה, ודעתו היא רק שאין חובה להזכיר חנוכה במוסף. לעומת זאת, החולקים עליו יסברו, לפי הסבר זה, שיש חובה ממש להזכיר במוסף, מכיון ש"יום הוא שחייב בארבע תפילות"⁴⁴.

בהמשך הדיון קושר אביי את בעית המוסף עם דיני ברכת ההפטר:

אמר אביי לרב יוסף: הא דרב הונא ורב יהודה דרב הוא, דאמר רב גידל אמר רב: ראש חדש שחל להיות בשבת המפטיר בנביא בשבת אינו צריך להזכיר של ראש חדש, שאילמלא שבת אין נביא בראש חדש. מי דמי? התם נביא בדראש חדש ליכא כלל, הכא איתיה בערבית ושחרית ומנחה! אלא, להא דמיא: דאמר רב אחדבוי אמר רב מתנה אמר רב: יום טוב שחל להיות בשבת המפטיר בנביא במנחה בשבת⁴⁵ אינו צריך להזכיר של יום טוב, שאילמלא שבת אין נביא במנחה ביום טוב. ולית הילכתא ככל הני שמעתתא⁴⁶, אלא כי הא דאמר רבי יהושע בן לוי: יום הכפורים שחל להיות בשבת המתפלל נעילה צריך להזכיר של שבת, יום הוא שנתחייב בארבע תפלות. קשיא הילכתא אהילכתא: אמרת: הילכתא כרב יהושע בן לוי, וקיימא לן: הילכתא כרבא. דאמר רבא: יום טוב שחל להיות בשבת, שליח ציבור היורד לפני התיבה ערבית אינו צריך להזכיר של יום טוב, שאילמלא שבת אין שליח ציבור יורד ערבית ביום טוב. הכי השתא! התם בדין הוא דאפילו בשבת נמי לא צריך, ורבנן הוא דתקוני משום סכנה, אבל הכא יום הוא שנתחייב בארבע תפלות.

סיכום הסוגיה מורה, שהגמרא מבקשת בסופו של דבר ליצור הבחנה ברורה בין הלכות תפילה לבין ענינים אחרים. הפטרה או ברכת המזון אינן חלק אינטגרלי של "היום". לכן, אין חובה להזכיר בהן את ייחודו של היום, אלא אם כן החיוב בהן נגזר דווקא בשל מהותו של היום, שאז יש צורך להזכיר בהן עניניו של היום. לא כן לגבי תפילה, התפילה היא חובת היום בכל יום. גם התפילות הנוספות בימי מועד, אינן נחשבות כהוספה השייכת למועד, אלא כחלק מסדרי התפילה היומיומיים, "יום הוא שנתחייב בארבע תפילות", ולכן צריך לבטא בו גם את עניניו המיוחדים של היום אף על פי שלא הם שגרמו לתפילה הנוספת.

יג. תענית והספד

האזכור של חנוכה במגילת תענית מחשיב אותה כאחד מרשימה ארוכה של ימים בשנה, שנקבעו על ידי חכמים כימים שאין סופדים בהם ואין מתענים בהם. לכאורה, דבר זה מעלה את חנוכה בדרגה, מזמן שבו מזכירים את הנס ל"יום טוב". שהרי האיסור להספיד ולהתענות ביום זה משמעו בהכרח, שליום עצמו יש חגיגות מסוימת, ולא רק שהוא תאריך שבו מזכירים ומודים על הנס. יש כאן ביטוי הלכתי ממשי לקביעה ש"עשאו ימים טובים בהלל והודאה". לא רק הלל והודאה במהלך היום, אלא היום עצמו הוא יום טוב.

אבל, מסתבר, שלימים הללו שמגילת תענית לא היה ייחוד חגיגי מעבר לאיסור התענית וההספד. וראיה מסוימת לדבר יש בכך שכולם בטלו ואינם קיימים עוד כלל, כמבואר במסכת תענית⁴⁷. רק חנוכה ופורים לא בטלו. לפורים ודאי עמדה זכותם של אסתר ומרדכי, וזכותה של מגילת אסתר. מסתבר שחנוכה אף היא נשתמר מפני שהיה בו גם פן חיובי ולא רק פן שלילת התענית וההספד, והוא ענין ההלל וההודאה, וכן מצות הדלקת הנר. כך מבואר בירושלמי:

ר' חנינה ורבי יונתן תריהון אמרין: בטלה מגילת תענית. רבי בא ורבי סימון תריהון אמרין: בטלה מגילת תענית רבי יהושע בן לוי: אמר בטלה מגילת תענית. אמר רבי יוחנן: אמש הייתי שונה: מעשה שגזרו תענית בחנוכה בלוד, ואמרו עליו על רבי אלעזר שסיפר ועל רבי יהושע שרחץ, אמר להם רבי יהושע צאו והתענו על מה שהתעניתם, ואת אמר בטלה מגילת

⁴⁴ וכך מפורש בפשטות בירושלמי: ברכות ד ה"א ז ע"ג: רבי סימון בשם רבי יהושע בן לוי שבת שחלה להיות בחנוכה אף על פי שאין מוסף בחנוכה מזכיר של חנוכה במוסף. אוספון עלה ראש חדש שחל להיות בתוכה אף על פי שאין מוסף בחנוכה מזכיר הוא של חנוכה במוסף.

⁴⁵ מכאן שבימייהם היו מפטירים בנביא במנחה, ומזה שרר לנו רק מפטיר יונה ביום כפורים. רש"י: המפטיר בנביא במנחה בשבת - מצאתי בתשובת הגאונים שהיו רגילים לקרות בנביא בשבתות במנחה עשרה פסוקים, ובימי פרסיים גזרו שמד שלא לעשות, וכיון שנסתלקו נסתלקו: חדושי הר"ן: יום טוב שחל להיות בשבת המפטיר בנביא במנחה. כך היא עיקר הגירסא ואע"פ ששנינו במגילה דבשבת במנחה קורין שלשה ואין מפטירין בנביא, מקומות מקומות יש ועדיין בפרס מפטירין בנביא בשבת במנחה וכן השיב הגאון ז"ל בתשובה ומגיהי ספרים הגיהו י"ה"כ שחל להיות בשבת מפני שהוקשה להם מה ששנינו במגילה: וכן הוא ברשב"א ובשם בעל המאור.

⁴⁶ פירושן של שמועות אלה וסיבת דחייתן מהלכה נדונו בראשונים בפרוט. עי' לדוגמה בחידושי הרשב"א על אתר.

⁴⁷ אמנם בספרי הגות וחסידות נמצא לפעמים שמייחסים חשיבות לתאריכים הללו, ובחסידיות שונות אף נהגו לייחד בחלק מן הימים אירועים של שמחה. מצד שני, נראה שלא נמצא מקור שדורש לציין את כל הימים שבמגילת תענית, ורק אם אירע באחד מן הימים הללו מאורע נוסף שחייב ציון מיוחד, צירפו לכך את זכרון המאורע הקדום שנזכר במגילת תענית.

תענית? אמר רבי בא: ואפי' תימר בטלה מגילת תענית חנוכה ופורים לא בטלו... רבי יעקב בר אחא מפקד לספריא אין אתת איתא מישאלינכון אימרון לה בכל מתענין חוץ משבתות וימים טובי' וראשי חדשים וחולו של מועד וחנוכה ופורים.⁴⁸

נראה, שמאמרו של ר' יעקב בר אחא מעמיד את חנוכה ופורים בשורה אחת עם ראשי חדשים וימים טובים שבתורה, שלא ניתן לבטלם כלל. השאלה היא האם העובדה שחנוכה לא בטלה, כפי שבטלו שאר הימים של מגילת תענית, מעמיד אותה במצב חדש, דומה לפורים, כיום טוב שיש בו גם משמעות חיובית, או שמא הוא נשאר עדיין במעמדו של יום מימי מגילת תענית, שאין סופדים ומתענים בו, אבל אין בו גם כל מעמד של יום טוב.

בבבלי בדיון דומה, אין מוצאים ייחוד של יום טוב לחנוכה:

איתמר, רב ורבי חנינא אמרי: בטלה מגילת תענית, רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי אמרי: לא בטלה מגילת תענית. רב ורבי חנינא אמרי: בטלה מגילת תענית, הכי קאמר: בזמן שיש שלום - יהיו לששון ולשמחה, אין שלום - צום. והנך נמי כי הני. רבי יוחנן ורבי יהושע בן לוי אמרי: לא בטלה מגילת תענית, הני הוא דתלינהו רחמנא בבנין בית המקדש, אבל הנך - כדקיימי קיימי. מתיב רב כהנא: מעשה וגזרו תענית בחנוכה בלוד, וירד רבי אליעזר ורחץ, ורבי יהושע וסיפר. ואמרו להם: צאו והתענו על מה שהתעניתם! אמר רב יוסף: שאני חנוכה דאיכא מצוה. אמר ליה אביי: ותיבטיל איהי, ותיבטל מצותה! אלא אמר רב יוסף: שאני חנוכה דמיפרסם ניסא.⁴⁹

מחלוקת רב ורבי חנינא עם ר' יוחנן ור' יהושע בן לוי בשאלה אם בטלה מגילת תענית מוסברת כך: רב ור' חנינא מדמים את דין השמחת לדיני הצומות. משחרב המקדש חזרו ימי הצומות, כיון שהימים הפכו להיות ימים של "אין שלום", באותה מידה בטלו ימי השמחה של מגילת תענית, ואילו ר' יוחנן ורבי"ל סבורים שאין קשר בין הנסים שאירעו ולזכרם מציינים את ימי מגילת תענית לבין החורבן, ולכן החורבן לא משפיע על המשך קיומו של חנוכה.

נראה שמסורת אמוראי ארץ ישראל היא להמשיך בחגיגת חנוכה, בתוך המכלול של ימי מגילת תענית והספק על המשך קיומה מועלה רק אצל אמוראי בבבל. רב יוסף מציע שחנוכה ימשיך להתקיים כי בלבו עומדת מצות הדלקת הנר, ואביי מערער גם על כך, באשר הוא סובר שאפשר ש"תבטל היא ותבטל מצותה"! ולכן הגמרא מקבלת את ההנחה השניה, שכיון שיש בחנוכה "פרסומי ניסא" היא לא בטלה עם שאר הימים של מגילת תענית.⁵⁰

נמצא, שמכיון שבחנוכה יש ענין מיוחד של "פרסומי ניסא", הוא קיבל מעמד של מועד בפני עצמו. מידת ההשפעה של דבר זה על מכלול היום, היא מוגבלת. היא מספיקה כדי לאסור את חנוכה בתענית ובהספד, אך אינה יוצרת חיובים מיוחדים ליום הזה, כגון דרישה למיעוט מלאכה ולעיסוק בסעודה ושמחה, בניגוד לפורים. מקובל להסביר, שההבדל בין חנוכה לפורים נובע מכך שבפורים הגזירה היתה "להשמיד להרוג ולאבד", גזירה על הגוף ולכן דרך חגיגת היום היא בדברים שבגוף, ואילו חנוכה, שבו הגזירה היתה "להעבירם מחוקי רצונך", גזירה על הרוח, לכן דרך חגיגת היום היא בדברים שברוח: הלל והודאה והדלקת הנר. הסבר זה איננו מספק, גם בכל שאר המועדים, אף אם הם מכוונים לענין רוחני, מחויבים הם בשמחה או בעונג, בכבוד היום ובקידושו. השאלה המרכזית אינה מדוע קבעו בחנוכה את הדלקת הנר כמצוה העיקרית. זה ברור לנוכח ההנחה שעיקר ענינו של חנוכה הוא נצחון הקדושה וחנוכה המקדש. השאלה היא מדוע לא "מצליח" חנוכה להתעלות למדרגת יום טוב, שקדושתו וחשיבותו מרחפת על כל היום.

יד. סיכום: חנוכה כיום הלל והודאה

בשונה מפורים שנקבע כ"ימי משתה ושמחה" חנוכה נקבע כימי "הלל והודאה". בעוד ש"משתה ושמחה" נעשים על ידי משלוח מנות ומתנות לאביונים, סעודה ומשתה יין כפשוטו, הרי שמקומם של הלל והודאה הוא במסגרת התפילה. כמבואר ברש"י המובא לעיל בסוגיית חנוכה בתפילה וברכת המזון. תיקונו כיום הלל והודאה הוא הדבר הברור שנאמר בתפילת על הנסים, הוזכר בספרים החיצוניים כמו מקבים א' וב', בפרוש למגילת תענית.

⁴⁸ ירושלמי תענית ב ה"ב, סו ע"א ומקבילה במגילה א ה"ד, ע ע"ד.

⁴⁹ ראש השנה יח ע"ב

⁵⁰ משה בנוביץ טוען שאחרי החורבן בארץ ישראל בטלה חנוכה עם שאר מגילת תענית, ורבי יוחנן החזירה, בין היתר בעקבות הופעתם של התדמוריים. ("עד דכליא ריגלא דתרמודאי, נר חנוכה בארץ ישראל בימי התנאים והאמוראים", תורה לשמה, מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן, ירושלים תשס"ח עמ' 39 – 78. במקביל, יש לציין לחידושו של הרונגוצ'ובי ב"צפנת פענח", הסבור שעם בטול מגילת תענית בטלה ההודיה על נס ההצלה, כשם ששאר ימי ההודאה על ישועות בטלו, ונותר בחנוכה רק ממד של הודאה על הנס.

מכיון שכך, מובן שמקום איזכורו של חנוכה בברכת המזון ובתפילה הוא בהודאה. בנוסף לכך, מחויבת בחנוכה תפילת הלל.

גם הדלקת הנרות היא חלק מן ההלל וההודאה של חנוכה, כפי שעולה מנוסח "הנרות הללו" הנאמר עם הדלקת הנרות.

על מה מודים בחנוכה?

הענין הראשון והעיקרי הוא נס הנצחון במלחמת החשמונאים. נצחון המעטים על הרבים. מובן, שערכו המיוחד של הנס הוא בכך שהנצחון היה גם נצחון הצדיקים על הרשעים והטהורים על הטמאים. כלומר, הנס אירע מפני שמתתיהו ובניו הכהנים ייצגו את ערכי הקדושה והטהרה של ישראל כנגד הרשעה והטומאה היוונית, בשל כך זכו לסייעתא דשמיא ולנס, ומשום כך, בזכות הנצחון, גברה הקדושה והטהרה בישראל ובעולם בכלל.

לפיכך, קשור הנצחון קשר הדוק עם חנוכתו המחודשת של המקדש המטוהר. טהרת המקדש וחנוכתו הם הביטוי הנעלה ביותר של נס חנוכה, כי בהם התמצתה הצלחת החשמונאים. גם בהצלחה החמרית של גירוש היוונים וכינון מלכות בית חשמונאי העצמאית, וגם בהצלחה הרוחנית של התגברות הקדושה והטהרה.

משום כך, משולב ענין חנוכת המקדש שילוב הדוק עם ענין הנצחון במלחמה. וההודיה וההלל נעשים על שני הדברים ביחד. אמנם, באמירת ההלל מודגש יותר נס הנצחון, ובהדלקת הנרות מודגשת יותר חנוכת המקדש, שכן יש בהדלקת הנרות זכרון לאותה הדלקה ראשונה בשפודים של ברזל, כשחנכו את המקדש בכ"ה בכסלו.

בכל התפילות והאמירות של החג לא מוזכר במפורש נס פך השמן. נס פך השמן איננו מופיע גם במקורות המספרים את סיפור המלחמה, לרבות מקורות בעלי אופי רוחני ודתי המעמידים במקום מרכזי את נושא המאבק הרוחני ביוונים ובני בריתם.

גם כשבוחנים את ענין הנס ומשמעותו, נראה שלא מצויה בכלל קביעת יום טוב על התרחשותם של "מופתים" שעיקר חשיבותם בשינוי סדרי הטבע. סיפורים על מופתים כאלה רגילים בתנ"ך, בחז"ל, ובמסורת הדורות עד ימינו, ואף אחד מהם לא היווה גורם לקביעת יום זכרון להנצחת המאורע.

לפיכך, נראה יותר לומר שהאגדת המזכירה את נס פך השמן בבבלי, איננה מציגה את הסיבה המעשית לחג החנוכה, אלא מתארת בצורה אגדית את המשמעות של המאורעות הממשיים שהתרחשו. היא מכילה את סיפור הנצחון במלחמה וטהור המקדש, והיא מסמלת, באמצעות הפך הטהור והנס שהתרחש בדליקתו שמחוץ לגדר הטבע, את נצחון הרוחניות על החומריות, שהיא בעצם הערך הרעיוני העיקרי של חג החנוכה. כשם שהמעטים ניצחו את הרבים כך מעט השמן הספיק לדלוק ימים רבים. וכשם ששרדו רק כהנים מעטים ששמרו על ערכי הקדושה והטהרה, והקב"ה עשה להם נס והם גברו על הרבים הנטמאים וטיהרו את ארץ ישראל, ירושלים והמקדש, כך מיעוט של שמן טהור הספיק, בדרך נס, כדי להחזיר אורה וקדושה למקדש שנטמא וחולל. הערכים ה"רוחניים" של חג החנוכה מקנים לו ממד של נצחיות. אילו היה חנוכה נשען רק על נצחון החשמונאים או על חנוכת המזבח, היה בטל כפי שבטלו כל מועדי הישועה של מגילת תענית, וכפי שלא נשתמרו חגי חנוכת משק משה, מקדש שלמה וחנוכת בית שני על ידי שבי ציון. רק העלאתם של האירועים ההיסטוריים למשמעות על-זמנית, סמלית ורעיונית, אפשרה את קיומו של חג החנוכה לדורות.